

Postavení „ekonomiky“ v Adornově koncepci společnosti

Martin Nový

Příspěvek na odborném semináři „Sociologická reflexia ekonomických javov“

Dobrý den dámy a pánové,

vzal jsem dnes na sebe úkol promluvit o Adornovu chápání ekonomiky na podkladě jeho pojetí sociologie. Rád bych svůj příspěvek uvedl citátem z jeho eseje *Sociologie a empirický výzkum*: „Zákon, podle něhož se odvíjí fatalita lidstva, je zákonem směny. Tato skutečnost však sama není něčím bezprostředním, nýbrž čímsi pojmovým: akt směny předpokládá redukci směňovaných statků na abstraktní ekvivalent, tedy, podle tradičního vyjadřování, redukci na nemateriálno.“ Jsem si dobře vědom toho, že jde o téma, jež lze rozvinout mnoha způsoby, že je toto téma neoddelitelné od obecnějšího pochopení vývoje kritické sociální teorie ve 20. století. Nemohu proto říci, že jde o interpretaci jedinou správnou či dokonce jedinou možnou. Zatímco dnes převládá pohled na Adorna - s jeho důrazem na ne-identitu a nepodřiditelnost partikulárního obecnému - jako na předchůdce poststrukturalismu či nějaké podoby postmodernismu, moje čtení akcentuje jeho neortodoxní marxismus. V tomto duchu se snaží pokračovat v interpretaci jeho díla, kterou razí autoři školy otevřeného marxismu a teoretici tzv. nového čtení Marxe, Adornovi žáci. Co se týče použitých pramenů, vycházím zejména z Adornových textů publikovaných v 60. letech, z nichž patrně nejznámější je jeho kritika sociálně-vědního pozitivismu, ve kterých, jak se domnívám, formuloval vztah společnosti a ekonomiky nejexplicitněji. Nejprve se ale budu snažit o osvětlení poměrně prosté otázky „Co je pro Adorna společnost?“, od čehož se odrazím k metodologickým implikacím, které její zodpovězení vyvolává. Nakonec se v závěru blíže dotknu vztahu ekonomiky a konstitutivní neúplnosti sociálních forem, kontradikce, která je podle Adorna sociální realitě imanentní.

Takže co rozumí Adorno společností? V přednášce z 2. května 1968 Adorno říká, že „tím, co skutečně činí společnost společností, co ji ustavuje jak konceptuálně, tak i v realitě, je směnný vztah, který k sobě virtuálně váže všechny ty, kteří na společnosti participují.“ Společnost tedy představuje jistý druh propojení, jemuž není nic vnější, jde o jakousi skloubenost sociální reality směnou, s níž socializovaní lidé jednají. Nejde ale triviální pozorování, že všechno souvisí se vším ostatním; onen abstraktní prvek, který má Adorno na mysli, konkretizuje za pomoci abstraktní ekvivalence hodnoty ve zboží. Využívaje znalosti první kapitoly Marxova *Kapitálu*, Adorno říká, že se průběh směny odvíjí od společensky nutné pracovní doby, která určuje poměr, v němž se komodity směňují, čímž jsou převedeny na univerzální jednotku. Abstrakce, již se řídí kapitalistická směna, tedy není abstrakcí, kterou sociolog arbitrárně přikládá na sociální realitu, ale je *objektivním konceptem společnosti samé*. Společnost tedy není sumou interagujících jedinců či nepochopitelně vystávajících sociálních jevů. Jde o koncept, který jednotlivce definuje a připisuje jim charakteristiky podle toho, jakou pozici ve výrobním procesu zastávají, takže jejich práce, která společnost ustavuje, existuje jako výraz objektivní ekonomických kategorií. Společnost, jejímž

prvním předpokladem je kapitalistická výroba a směna, se tak ustavují za zády jedinců, přestože jde o jejich práci (formulace z Marcuseho eseje *Filozofie a kritická teorie*). Kapitalistické směnné vztahy se jeví v podobě racionálně jednajících subjektů, kteří se svobodně setkávají na trhu, kde realizují své zájmy, uspokojují své potřeby. Reálně a společensky však člověk jedná jako vykonavatel abstraktních sociálních zákonů, které vytvořil ve své historické sebe-produkci a nad kterými nemá žádnou kontrolu. Abstrakce, která se při existenci tržního systému jeví jako prostě daná či přirozená, ústí v dominanci obecného nad partikulárním a vytváří specifickou iracionální podobu racionality: sociální praxe se pohybuje v objektivním rámci sociálních strukturu, které mají svůj původ zdánlivě mimo praxi samu. Reálně pak existují skrze toto zvěčnělé rozpoznání, jež je však neoddelitelné od jejich existence, a vytváří nutný závoj, fetišismus existující fakticity, který mystifikuje jejich pochopení. Takovýto koncept společnosti se proto Adornovi nevyhnutelně stává konceptem kritickým, přičemž jeho rozvíjení je doménou teorie.

Co může znamenat tato teoretická analýza konkrétněji, osvětlil Adorno na *16. Německém sociologickém kongresu*, kde si v návaznosti na debaty probíhající v německé sociologii položil otázku, zda je západní společnost 60. let stále kapitalistická, či jestli jde o společnost industriální. Jinými slovy šlo o otázku, zda a nakolik je Marx relevantní pro její analýzu. Adorno tvrdí, že kapitalistické sociální vztahy se ukázaly mnohem elastičtějšími, než Marx předpokládal, že kapitalismus dokázal spolehlivě zabezpečit svou sociální reprodukci a jeho kolaps se rýsuje v horizontu *ad Kalendas Graecas* – tedy že se nerýsuje vůbec. Mluvit o relativním zbídačování dělníků lze podle něj jen v komickém smyslu. Zároveň však připomíná, že fetišismus faktů, který zakládá jejich reifikované pochopení, neexistuje mimo abstrakci, která je konstituuje: čili že skutečnost absence třídního vědomí proletářů neznamena neexistenci tříd. Kapitalismus se podle Adorna proměnil, došlo k úzkému propojení ekonomického procesu s politickou sférou, stát se stal jakýmsi totálním kapitalistou, což na jednu stranu pacifikovalo projevy rozporu ve výrobních vztazích, „třídní boj“ v projevech tak, jak byly známy v minulosti, na druhou však nezrušilo dominanci ekonomiky nad lidskými bytostmi. Zatímco je tedy na úrovni rozvoje výrobních sil tehdejší západní společnost industriální, na úrovni výrobních vztahů zůstává kapitalistickou. Dialektická teorie však nemůže stavět výrobní síly a výrobní vztahy proti sobě: koncept jednoho nutně předpokládá koncept druhého. Výrobní síly jsou víc než kdy dřív mediovány výrobními vztahy, a to natolik, že se kapitalistické výrobní vztahy zcela staly druhou přírodou. Adorno kritizuje představu technologického determinismu, která s předsunutím konceptu industrialismu před pojem kapitalismu souvisí, a to s odůvodněním, že jsou to právě výrobní vztahy, jež konceptuálně determinují rozvoj výrobních sil. Spolu s Marcusem lze uvažovat o tom, jak si technika podrobuje člověka, jak se prakticky dovršuje, byť v jiných jevových formách, Marxův postřeh, že se lidé stávají jen přívěšky strojů: i v systému řízené spotřeby, ohlupování masmédií a konzumní kulturou se tak děje na podkladě expanze principu a *iracionální racionality výrobních vztahů* ve společnosti. Cesta ven ze společnosti, kde je všechno jedním, podle Adorna není: daná konfigurace kapitalismu neprodukuje subjekt, jenž by ji dokázal zpochybnit. V dané situaci je pak úkolem sociologie kritika ideologie, fetišového zdání, skrze něž se kapitalistická společnost jeví.

Co k této analýze vývoje kapitalismu po druhé světové válce říci? Adorno často varuje před reifikací reifikace, píše o tom, že reifikovaný svět nalézá svůj limit v reifikovaném člověku. Důsledně se tak brání se proti pasti, do níž padá politická ekonomie; léčky, kterou tak pronikavě kritizoval Marx:

tendence ke zvěčnění jedné konkrétní historické podoby sociální reality, z níž se tak ztrácí nosný moment negativního, neidentického. A přitom keynesiánská správa akumulace kapitálu dostane první vážnou ránu roku 1971, pouze tři roky poté, co Adorno vyslovil své úvahy o pozdním kapitalismu. Nixonova administrativa vyvazuje dolar z podložení zlatem, aby roku 1973 vyvázala směnné kurzy ostatních měn ze závislosti na dolaru. Dochází k demontáži BW systému, v němž nacházelo poválečné uspořádání oporu pro deficitní financování poptávky, a výrazem zodpovědnosti ke společnosti a abstrakci kapitalistické ekonomiky se stává doktrína neoliberalismu. Dochází tak k restrukturalizaci hospodářství s cílem obnovit míru zisku a k podemletí institucionálních pilířů, o něž se poválečný sociální kompromis opíral.

Obraťme však list. V debatě o sociálně-vědním pozitivismu se Adornovo pojetí vědy o společnosti vyznačuje úsilím o pochopení sociálních jevů coby prvků společenského celku: jen tak může sociologie plodně překonat zdánlivý protiklad mezi empirií a teorií. Je třeba zdůraznit, že se nejedná o věčný zákon dějin, nýbrž že jde o historickou, konkrétní sociální totalitu, která se vyvíjí. Kritická teorie proto "musí rozložit strnulost předmětu zde a dnes fixovaného v silové pole možného a skutečného" [Adorno]. S testováním dílčích hypotéz si proto kritická sociální věda nevystačí; k takto dosaženým výsledkům musí být podezřívavá a vždy je musí dialekticky koordinovat s pochopením sociálního celku. V opačném případě sociologii hrozí, že bude předmět svého výzkumu reifikovat: neboť zvěčnělá výzkumná metoda může vést pouze ke zvěčnělému pochopení skutečnosti. Závojem, který takovou či podobně pochybnou praxi přikrývá, je často praxe definování, jež svou formulací sama předem určuje povahu věci, kterou zkoumá, samo vymezuje, čím daná věc je. V tom případě jde o tautologii, "prostý kruh," který afirmuje sebe sama [Ibid.]. Proti eskapádám tohoto druhu se musí sociologická konceptualizace odvíjet od vědomí historické geneze sociálních forem.

Oproti tomu však sama realita obsahuje něco, co uniká systematickému uchopení. Oním vzpurným zbytkem, jenž zůstává po konceptuálním vydělení sociální skutečnosti, je její kontradikce. Společnost je v neustálém pohybu, ale její esence je invariantní; vytváří systém, který se třští; její racionalita je fundamentálně iracionální. Pojmový aparát formální logiky není existenci kontradikce s to připustit, a proto se nemůže stát východiskem či bází obecného výzkumného modelu. Ani úkolem sociologie není tyto rozpory retušovat, o což se její dogmatické teorie a metody snaží. Moderní společnost je plná kontradikcí, jež individuální vědomí *mediuje*, avšak "bez anticipace strukturálního pohybu celku, jenž se dá jen těžko - pokud vůbec - v jednotlivých pozorováních uskutečnit," [Adorno] *nedávají individuální data smysl, neboť jsou z tohoto pohybu násilně vytržena*. Sociální fakta jsou sama prostředkována společenským pohybem - a jako taková se i jeví. Aby pronikla za tuto fasádu, přináší kritická teorie permanentní kritiku ideologií.

Klíčovou se proto Adornovi stává stanovení povahy společnosti, k níž má dialektická konceptualizace odkazovat. Empirický výzkum má postupovat v souladu se svým objektem, brát dostatečně v úvahu povahu sociálního celku. Jak jsme již viděli, tak charakter všech sociálních interakcí utváří abstraktní ekvivalence hodnoty, společenský vztah, jenž umožňuje kladení ekonomiky jako přírodní skutečnosti. Adornova metoda výzkumu komoditní společnosti tedy použitím pojmu 'totalita' zachycuje *univerzální zprostředkování směnnou hodnotou*, a nikoli politické ovládání a represivní donucení. Esenciální společenský vztah funguje jako předpoklad

sociální aktivity a mediuje všechny jevy, které jsou součástí společenského celku. Objektivní povaha této skutečnosti, je tedy objektivitou zcela jinou, než jakou zkoumají přírodní vědy, neboť tento "celek je konstituován pojmem" [Adorno]. Ale ani abstrakce zhodnocující se hodnoty, jež leží v jádru kapitalistických výrobních vztahů, není věčnou podmínkou existence společnosti, nýbrž lidským výtvořem. To je však ve způsobu, jímž se toto pojmové určení reality jeví, zastřeno; jeho existence je stejně pravdivá jako falešná. Tzv. *redukce ad hominem*, jež vztahuje produkty lidské externalizace zpět k jejich tvůrci, aby pronikla jejich zvěčnělou existenci, a jako kritika ideologií se tak stává požadavkem, jemuž se snaží kritická sociální teorie hodná toho jména dostat [Adorno].

* * *

Takto tedy uvažuje Adorno ve své koncepci sociologie o roli kapitalistické ekonomiky. Postižením rozdílu mezi reálnou existencí směnného vztahu a ideologického způsobu, jímž tento sebe sama postuluje, zachycuje Adorno vnitřní rozpor sociální reality, v němž a skrze nějž se společnost ustavuje. Tento rozpor však není jen vztahem boje a podrobení, ale rovněž společenské jednoty a reprodukce. Lidská sociální praxe tak ustavuje společnost a ve stejné chvíli ji rozporuje. Adorno neusiluje o vytvoření vyslovení hypotézy či vytvoření modelu pro kauzální explanaci sociálních jevů, nýbrž artikuluje první předpoklad, presumpci, na níž je existence kapitalistické společnosti založena. Ozřejmuje sociologii to, co je jednotlivým entitám - od globálních sociálních institucí po individuální lidské subjekty - v různé míře vždy společného a co je tak činí skutečně společenskými. Osvětluje taktéž, že jde o existenci v zásadě konceptuální, že jistá konkrétní konceptualita dlí v samotné sociální realitě. Artikuluje její negativní, hybný moment: tato dynamická negativita tkví ve fundamentální separaci subjektu od objektu, ve způsobu, jímž lidská činnost ustavuje společnost: ustavuje ji tak, jako kdyby ona sama nebyla tím, kdo společnost ustavuje: objekt se tak stává *modem vivendi* subjektu: člověk jako tvůrce společnosti mizí ve způsobu, jímž se jako tvůrce prokazuje. To, co se ve směně jeví jako identita abstraktní rovnosti ekvivalence hodnoty, je neidentitou odcizené lidské sociální praxe. Adornova dialektika uvádí tak do pohybu nejen naše pochopení vztahu společnosti a ekonomiky, ale i sociální teorii. Jeho snaha uchopit kapitalistickou společnost jako mediující totalitu udělila impuls projektu nového čtení Marxe, jehož představitelé důsledně interpretují kategorie zralého Marxova díla nikoli jako analýzu pohybu automatického ekonomického subjektu, kapitálu, ale jako rozporuplně existujícího sociálního vztahu, jež inverze subjektu v objekt charakterizuje. Metodologické totalizaci teorie a praxe zase vděčí za mnohé autoři otevřeného marxismu, kteří usilují o takovou verzi marxismu, v níž je překonána dichotomie dynamického, subjektivního prvku třídního boje a statických, objektivních socio-ekonomických struktur. V neposlední řadě se můžeme mnohému naučit i z míst, kde Adorno selhává, jako např. jeho zvěčnění principů keynesiánského managementu kapitálu, jež nám připomínají, že, řečeno slovy klasiků, „vše trvalé a stálé se mění v páru, vše posvátné se znesvěcuje“ [Marx, Engels – Komunistický manifest]

Děkuji Vám za pozornost.